

WOKÓŁ WYPRAWY JEREMIEGO WIŚNIOWIECKIEGO W STEPY TATARSKIE Z 1647 ROKU

Artur Goszczyński

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

ABOUT JEREMI WIŚNIOWIECKI'S EXPEDITION TO THE TARTAR STEPES IN 1647

Although much space in historical literature was devoted to Jeremi Wiśniowiecki, some aspects of his political and military activities are still uncertain. One of them is the issue of his expedition to the Tartar steppes conducted in the autumn of 1647. Historians claim that this event was consulted with the King, who was facing the failure of his war plans against the Ottomans and tried to provoke the Tartars belonging to the Horde to attack the Commonwealth. Unfortunately, no documents survive that could confirm that thesis. On the other hand, this scenario is based on an exemption of Mikołaj Potocki, commanded to Wiśniowiecki in November 1647. According to the information contained in this source, the Governor was not able to come due to the King's command, ordering him to support the army on the Left-bank Ukraine.

Key words: Vladislaus IV, Jeremi Wiśniowiecki, Diet of 1647, Polish-Turkish relations in the 17th century, Polish-Tartar relations in the 17th century

Słowa kluczowe: Władysław IV, Jeremi Wiśniowiecki, sejm 1647 roku, stosunki polsko-tureckie w XVII wieku, stosunki polsko-tatarskie w XVII wieku

Przez całe panowanie Władysława IV w mniejszym lub w większym stopniu monarsze towarzyszyła wizja wojny z Portą Otomańską. Według historyków powodem tego były daleko posunięte ambicje króla oraz marzenia o nieśmiertelnej sławie¹. W 1644 roku, w związku z narastającym napięciem w stosunkach wenecko-tureckich, władca podjął starania mające na celu wprowadzenie w życie projektu konfliktu z sułtanem². Zamierzeniom monarchy sprzyjał hetman wielki koronny Stanisław Koniecpolski, który był zwolennikiem koncepcji wojny z Tatarami³. Zmarł on jed-

¹ L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1924, s. 174.

² W. Czermak, *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Kraków 1895, s. 40–41.

³ *Ibidem*, s. 70.

nak 11 marca 1646 roku, przez co Władysław IV musiał szukać innych stronników dla swych planów. Nie spieszył się z tym jednak, skupiając się na zdobyciu poparcia zagranicznych monarchów oraz pomocy finansowej od Republiki Weneckiej⁴. Uzyskując to, a następnie samowolnie przeprowadzając zaciągi, spodziewał się bez większych problemów przekonać senatorów do swego pomysłu, ci zaś, postawieni niejako przed faktem dokonanym, mieliby zaakceptować królewski projekt⁵. Tak się jednak nie stało, większość członków izby wyższej była bowiem sceptyczna wobec tych zamierzeń. Wyrazem negatywnego stosunku społeczeństwa szlacheckiego do wojny były obrady sejmu w 1646 roku, w wyniku których wymuszono na władcy rozpuszczenie zaciągów oraz zarzucenie planowanego przedsięwzięcia⁶.

Król nie myślał jednak rezygnować ze swych projektów, w czym utwierdzały go moskiewskie propozycje wspólnego wystąpienia przeciwko Chanatowi Krymskiemu oraz deklaracje Wenecji dotyczące wsparcia finansowego dla Rzeczypospolitej⁷. W związku z tym władca zamierzał wprowadzić w życie swą koncepcję, usiłując sprowokować Tatarów do ataku na polsko-litewskie państwo⁸. Jednym z elementów tej polityki było zaprzestanie oddawania bisurmanom zwyczajowych upominków⁹. Ponadto, prawdopodobnie celem wzniesienia konfliktu, wojewoda ruski Jeremi Wiśniowiecki oraz chorąży koronny Aleksander Koniecpolski jesienią 1647 roku na czele prywatnych armii odbyli wyprawy w stepy tatarskie¹⁰. Wobec ataku ordyńców, spodziewanego w następstwie tych ekspedycji, szlachta musiałaby podjąć wysiłek obronny¹¹. W toku zapoczątkowanych w ten sposób działań zbrojnych król o wiele łatwiej mógłby zaś przeforsować plany ataku na Chanat Krymski.

Mimo stosunkowo dużej liczby opracowań niektóre aspekty działalności J. Wiśniowieckiego nadal pozostają niejasne¹². Należy do nich przede wszystkim kwestia wspomnianej ekspedycji, uważanej przez wielu historyków za element tłących się

⁴ Ibidem, s. 98–99.

⁵ H. Wisner, *Litwa i plany wojny tureckiej Władysława IV. Rok 1646*, „Kwartalnik Historyczny” 1978, R. LXXXV, s. 255.

⁶ K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648*, t. I, Lwów 1865, s. 319–320.

⁷ W. Czermak, *Plany wojny tureckiej...*, s. 246–248.

⁸ M. Nagielski, *Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648)*, „Przegląd Wschodni” 1991, t. I, s. 811–812.

⁹ Ibidem.

¹⁰ W. Czaplinski, *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1972, s. 375.

¹¹ Idem, *Głosa do Trylogii*, Białystok 1999, s. 11.

¹² W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Warszawa 1933; Л. Мельник, *Князь Ярема Вишневецький*, „Київська Старовина” 1994, № 2, с. 103–112; I. Czamańska, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007, s. 164–218; J. Widacki, *Kniaź Jarema*, Katowice 1984; T. Wasilewski, *Działalność polityczna i wojskowa Jeremiego Wiśniowieckiego [w:] Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, red. M. Nagielski, Warszawa 2000, s. 69–84; Ю. Рудницький, *Ієремія Вишневецький. Спроба реабілітації. (Есеїстична розвідка)*, Львів 2008; R. Romański, *Książę Jeremi Wiśniowiecki*, Warszawa 2009; M.R. Drozdowski, *Jeremi Wiśniowiecki wobec kozaczyzny [w:] Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 703–716. Т. Кшонстек, *Керівники та командири у битві під Берестечком [w:] Берестечко 1651 в історії Польщі і України*, ред. Т. Кшонстек, Луцьк-Прушків 2013, с. 122–126.

nadał w umyśle Władysława IV planów wojny tureckiej. Z uwagi na brak źródeł, wynikający między innymi ze zniszczenia archiwum Wiśniowieckich, trudno to jednak potwierdzić z całą pewnością. Nie zachowały się bowiem żadne dokumenty, w których Władysław IV bezpośrednio nakazywałby podjąć Wiśniowieckiemu tego rodzaju działania. W związku z tym, rozpatrując ów problem, pozostaje opierać się na innych oficjalnych dokumentach, w których znajdują się wzmianki na temat działań pana na Łubniach i Wiśniowcu w tym okresie.

W 1646 roku Wiśniowiecki otrzymał od władcy przywilej na województwo ruskie wakujące po awansie Jakuba Sobieskiego na kasztelanię krakowską¹³. Życzliwość władcy, która przejawiała się korzystnym dla księcia zakończeniem sporu o Rumno z marszałkiem nadwornym koronnym Adamem Kazanowskim oraz awansem do senatu, można tłumaczyć zasługami wojennymi pana na Łubniach i Wiśniowcu, nie sposób jednak wykluczyć, że był to element polityki Władysława IV mającej zapewnić poparcie magnata dla królewskich zamysłów. Zjednanie go było ze wszech miar korzystne dla króla, Wiśniowiecki dysponował bowiem kilkutyśiecznym prywatnym wojskiem, jego głos jako senatora mógł zaś mieć wpływ na przebieg dyskusji nad monarszymi planami. Nowo mianowany wojewoda ruski wypowiedział się jednak negatywnie na temat wojennych projektów władcy, przez co ponownie utracił łaskę monarchy¹⁴. Prawdopodobnie bowiem właśnie ten fakt zadecydował o odsunięciu go od buławy mniejszej, do której był przymierzany, na rzecz popieranego przez kanclerza wielkiego koronnego Jerzego Ossolińskiego wojewody czernihowskiego Marcina Kalinowskiego¹⁵.

Tym samym relacje między Wiśniowieckim a władcą ponownie stały się napięte. Potęgował je dodatkowo konflikt wojewody ruskiego z chorążym koronnym Aleksandrem Koniecpolskim, jaki powstał wokół nadania księciu i zbrojnego zajęcia przezeń należącego do chorążego Hadziacza w starostwie perejaśławskim, a w dalszej kolejności także legalności posiadania przez wojewodę dóbr nad rzeką Chorol¹⁶. Spór ten miał zostać rozstrzygnięty na listopadowo-grudniowym sejmie 1646 roku. Z powodu rzekomych problemów zdrowotnych Wiśniowiecki nie mógł się jednak nań stawić, wobec czego sprawę rozpatrzono zaocznie, wydając niekorzystny dlań werdykt, w myśl którego miał on zwrócić Chorol Koniecpolskiemu oraz wypłacić mu odszkodowanie¹⁷. Sprawę Hadziacza odłożono do kolejnego sejmiku, atmosfera wokół księcia była jednak na tyle niekorzystna, iż uważano, że również i te dobra zostaną przyznane jego adwersarzowi¹⁸. Niewątpliwie wpływ na te postanowienia

¹³ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. II–III, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, t. II, s. 485.

¹⁴ Ibidem, s. 499.

¹⁵ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 159.

¹⁶ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. III, s. 13.

¹⁷ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 171.

¹⁸ NN do NN z Warszawy 12 grudnia 1646 r., Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej: B. Czart.), TN 141, s. 331–332.

musiał mieć sam władca, który pamiętając negatywne stanowisko Jaremy wobec planów wojny z Portą, sprzyjał Koniecpolskiemu¹⁹.

Pan na Łubniach i Wiśniowcu nie zamierzał jednak pozostawić sprawy własnemu biegowi, wobec czego przybył do Warszawy na wiosenny sejm 1647 roku. Podobnie jak chorążemu koronnemu, towarzyszyła mu liczna, ponad czterotysięczna wojskowa asysta²⁰. Atmosferę napięcia, związaną z obecnością prywatnych sił zwaśnionych magnatów, dodatkowo potęgowało żądanie Koniecpolskiego, który domagał się złożenia przysięgi przez wojewodę ruskiego, iż faktycznym powodem jego absencji na poprzednim sejmie była niedyspozycja zdrowotna²¹. Wiśniowiecki ani myślał zgodzić się na ten upokarzający akt, wobec czego zapowiedział towarzyszącym mu oddziałom, że jeśli zostanie mu to narzucone, porwie się z szablą na chorążego i jego stronników, włącznie z samym królem²². Deklaracja ta z pewnością musiała dojść również do uszu senatorów wchodzących w skład komisji mającej rozstrzygnąć sprawę Hadziacza. Postanowili oni skłonić Koniecpolskiego do zaniechania sprawy przysięgi, co wobec jego uporu nie było rzeczą łatwą. Ostatecznie jednak, dzięki zaangażowaniu w sprawę hetmana wielkiego koronnego Mikołaja Potockiego oraz kanclerza wielkiego litewskiego Albrychta Stanisława Radziwiłła, udało się odwieść go od tego żądania²³. Wkrótce po tym rozstrzygnięto spór, uznając prawo chorążego do Hadziacza oraz nakazując mu wypłatę księciu 100 000 złotych tytułem odszkodowania za wchodzący w skład dóbr dziedzicznych Wiśniowieckich Chorol, który niesłusznie został mu przyznany na poprzednim sejmie²⁴.

Okoliczności zakończenia tego konfliktu mogą być istotne dla kwestii wypraw obydwu magnatów w stepy tatarskie, zorganizowanych jesienią 1647 roku. Ugodę między Wiśniowieckim a Koniecpolskim wypracowano w trakcie długich rozmów, jakie osobno odbywali z Władysławem IV²⁵. Wyrok sądu sejmowego nie zadowalał nikogo, sam chorąży uważał zresztą, że przyczyni on się do jeszcze większego zagnienienia stosunków między nim a wojewodą ruskim²⁶. Według kanclerza wielkiego litewskiego zwaśnieni magnaci mieli niezbyt szczerze podać sobie ręce i osobno opuścić Warszawę²⁷. Tymczasem z informacji posiadanych przez kasztelana wojnickiego Michała Stanisława Tarnowskiego wynika, że mieli oni wspólnie z hetmanami koronnymi udać się z peregrynacją do Częstochowy i Krakowa. Niewykluczone również, że stamtąd, w takim samym składzie, udali się na Podole²⁸.

¹⁹ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. III, s. 13.

²⁰ Ibidem, s. 17.

²¹ *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, red. W. Czaplinski, Wrocław 1961, s. 228.

²² Ibidem, s. 229.

²³ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. III, s. 31.

²⁴ Ibidem, s. 43.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ „a ostatek tych trzech niedziel czasu tak wszystko Pan Bóg pofortunił, że wszystko ad mentem RP stanęło z ukontentowaniem JKMc i obudwóch izbów senatorskiej i poselskiej i odia privata, które już były w dalekie zaszyły intrygi swoje uspokojone z łaski Bożej między ks[ia]ż[ę]ciem jm[ie]ni[em] panem wojewodą

Możliwe, że właśnie wtedy powstały plany wypraw na tereny Tatarów krymskich, jakie Wiśniowiecki i Koniecpolski podjęli jesienią 1647 roku. Jak słusznie przypuszcza Władysław Tomkiewicz, tego rodzaju akcje nie mogły się odbyć bez porozumienia z władzami centralnymi²⁹. Szczególnie istotne w tym względzie wydają się wieści na temat wspólnej podróży dowódców wojska z magnatami, podczas której mogły zapaść ustalenia dotyczące planowanych ekspedycji. Co więcej, Wiśniowiecki 6 maja, podczas wotów sejmowych, opowiedział się za wstrzymaniem upominków dla Tatarów oraz zalecał gotowość na wypadek potencjalnego zagrożenia z ich strony³⁰. Jego mowa w dużej mierze popierała więc politykę monarchy, który przed wiosennym sejmem 1647 roku starał się przekonać szlachtę o niebezpieczeństwie ze strony ordyńców i konieczności wzmocnienia sił obronnych Rzeczypospolitej na wypadek konfliktu³¹.

Jak wcześniej wspomniano, z uwagi na brak źródeł trudno znaleźć jednoznaczne potwierdzenie, że wyprawa wojewody ruskiego w stepy tatarskie była konsekwencją królewskiego rozkazu. W pewien sposób potwierdza to jednak egzempt M. Potockiego dany wojewodzie ruskemu i oblatowany w księgach ziemskich krzemienieckich 19 listopada 1647 roku. Został on wystosowany w związku z rozpatrywaną przez tamtejszy sąd ziemski sprawą między Wiśniowieckim a chorążym wołyńskim Danielem Jeło Malińskim. Hetman wielki koronny pismem tym usprawiedliwiał nieobecność księcia, który

[...] za następującymi in Rem Publicam od nieprzyjaciela Krzyża Świętego niebezpieczeństwami za żądaniem JKMci a prośbą moją z zwykłej ochoty swojej i miłości ku tej Ojczyźnie, chcąc szczerze wojska kwarcianego siły gromadnym ludzi rycerskich gronem posilić w zadnieprską Ukrainę poszedł i w niej dotąd excutabit, póki pora wojenna i chciwych nieprzyjaciela Krzyża Świętego zapędów non excludet³².

W przypadku tego dokumentu problematyczna pozostaje jednak data jego wystawienia, Potocki wystosował go bowiem jeszcze 24 lutego³³. Co prawda, zimą 1647 roku Wiśniowiecki przebywał na Zadnieprzu, z pamiętnika pozostającego w jego służbie Bogusława Kazimierza Maskiewicza wynika jednak, że celem tego wyjaz-

ruskim a jp chorążym koron[nym] i teraz w jednej komitywie spólnie obadwa i jm p. krakowski hetman koronny i jp w[o]je[w]o[da] czernihowski hetman polny z ichmciami peregrynują do Częstochowy, i do Kalwaryi, i do Krakowa. Podobno też w tejsze kompanii i nazad na Podole powrócą...” Michał Stanisław Tarnowski do Krzysztofa Skotnickiego z Tarnodworu 5 czerwca 1647 r., B. Czart., TN 141, s. 185.

²⁹ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 178–179.

³⁰ „Zatym wotował ksjm Wyśn[iowiecki], wojewoda ruski, inter caetera coniunctionem armorum z Moskwą, przeciwko Tatarom radził, swym jednak sposobem...” Wota sejmu warszawskiego 1647 r., B. Czart., TN 141, s. 384–385; „Upominki tatarskie aby zatrzymane były, gdyż teraz nie może być nam straszny, ponieważ z Wenetami jest zabawny. Gotowemi być nam rzecz potrzebna, jednak ta gotowość non in vim offensionis ale in vim defensionis”. Wotum wojewody ruskiego Jeremiego Wiśniowieckiego na sejmie 1647 r., Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), rkps 49, s. 285.

³¹ W. Czaplński, *Władysław IV i jego czasy...*, s. 374.

³² Egzempt hetmana wielkiego koronnego Mikołaja Potockiego wojewodzie ruskemu Jeremiu Wiśniowieckiemu. Bar 24 lutego 1647 r., Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 49, к. 67v–68.

³³ Ibidem.

du było dokonanie intromisji na starostwo kaniowskie oraz wizyta w dobrach na lewobrzeżu³⁴. Jego powodem mogła być również komisja w sprawie Chorola, która miała się odbywać w lutym³⁵. Pan na Łubniach i Wiśniowcu miał wówczas docelowo jechać do Hadziacza, odwiedzając po drodze Łochwicę i Rumno. Ostatecznie jednak po wizycie w Rumnie zawrócił do Wiśniowca, gdzie „polecał jak z pęchyrzem na mięsopusty”³⁶. Okoliczności powrotu sugerują, że nie krępowały go w tym względzie żadne obowiązki wobec króla czy hetmana. Co więcej, Maskiewicz nie wspomina niczego o zagrożeniu ze strony Tatarów w tym czasie oraz nijak nie sugeruje, że celem wyjazdu mogło być wsparcie wojsk kwarcianych. W jego pamiętniku brak również wzmianek o jakichkolwiek oddziałach wojskowych, jakie Wiśniowiecki miałby prowadzić w tym czasie na Zadnieprze. Należy również pamiętać, że w pierwszych miesiącach 1647 roku książę pozostawał w napiętych stosunkach z Władysławem IV, wobec czego można mieć wątpliwości, czy byłby on skłonny do podjęcia podobnej akcji na życzenie monarchy. Naturalnie istniało wówczas pewne niebezpieczeństwo ze strony Tatarów, przed którym w uniwersałach przestrzegał hetman wielki koronny³⁷. Z badań Maurycego Horna wynika jednak, że ordyńcy w tym okresie nie podejmowali większych wypraw na tereny Rzeczypospolitej³⁸.

Zgoła inaczej sytuacja wyglądała jesienią 1647 roku, kiedy realne zagrożenie zaczęły stanowić koncentrujące się nad Dunajem wojska tureckie³⁹. Wiśniowiecki wyruszył wówczas z dworem do Łochwicy, skąd, zebrawszy wojsko, skierował się ku Zaporozżu⁴⁰. Wojewoda ruski dotarł do porohów, po czym wyprawił się w stepy tatarskie, docierając do Perekopu. Ekspedycja nie napotkała na swojej drodze żadnych sił tatarskich, wobec czego podjęto decyzję o powrocie. Niewątpliwie wpływ na to musiały mieć również trudne warunki, długotrwała susza utrudniała bowiem zapewnienie paszy dla koni⁴¹. W tym samym czasie chorąży koronny Aleksander Koniecpolski wyprawił się na czele swych prywatnych wojsk pod Oczaków, ale, w odróżnieniu od wojewody ruskiego, stał się kilkakrotnie z Tatarami⁴².

Jak twierdzi Maskiewicz, w przeciwieństwie do wyjazdu z początku roku, Wiśniowiecki miał wówczas ruszyć w kierunku Zaporozża z siłami liczącymi ok. 30 000

³⁴ *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów...*, s. 225–226.

³⁵ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik...* t. III, s. 13.

³⁶ *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów...*, s. 226.

³⁷ Uniwersał Mikołaja Potockiego do senatorów, dygnitarzy i urzędników koronnych. Bar 17 stycznia 1647, Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 397, с. 121.

³⁸ M. Horn, *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. VII, cz. 1, s. 65.

³⁹ Mikołaj Potocki do Władysława IV z Baru 2 listopada 1647 r. [w:] *Jakuba Michalowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza*, wyd. A.Z. Hełcel, Kraków 1864, s. 2; Mikołaj Potocki do Andrzeja Leszczyńskiego, [b.m.], grudzień 1647 r. [w:] *Jakuba Michalowskiego wojskiego lubelskiego...*, s. 3.

⁴⁰ *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów...*, s. 230.

⁴¹ Ibidem, s. 233–235.

⁴² Mikołaj Potocki do Jerzego Ossolińskiego z Baru 21 listopada 1647 r., B. Czart., TN 141, s. 315; Mikołaj Potocki do Władysława IV z Baru 3 grudnia 1647 r., BJ, rkps 49, s. 365.

ludzi, co odpowiadałoby informacjom zawartym w liście Potockiego o posiłkowaniu przez wojewodę ruskiego wojska kwarcianego⁴³. W takim zaś wypadku wyprawa niewątpliwie musiała być przeprowadzona za wiedzą władcy i hetmana wielkiego. Niewykluczone również, że gratyfikacją za podjęte działania było nadanie Chortycy dla Wiśniowieckiego z początku 1648 roku⁴⁴.

Ekspedycje przeprowadzone przez Wiśniowieckiego i Koniecpolskiego jesienią 1647 roku nie doprowadziły do żadnych odwetowych najazdów. Z pewnością nadzarpnęły jednak i tak napięte relacje między Rzeczpospolitą a Chanatem Krymskim⁴⁵. Prowokacyjny charakter miała przede wszystkim akcja chorążego koronnego, który kilkakrotnie potykał się z nieprzyjacielem. Z kolei podczas ekspedycji wojewody ruskiego nie doszło do starć z Tatarami, których ksiączę zwyczajnie nie napotkał na swej drodze. Trudno potwierdzić rzeczywiste intencje, jakie towarzyszyły Wiśniowieckiemu w trakcie jej trwania. Niewykluczone, że zgodnie z treścią cytowanego wcześniej egzemplu jednym z powodów jej podjęcia mogło być wzmocnienie wojska kwarcianego. W tym przypadku nadal jednak zagadkowa pozostaje kwestia dalszego pochodu księcia w kierunku Perekopu, który istotnie mógł być prowokacją mającą na celu doprowadzenie do konfliktu z Tatarami.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna, 189.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Teki Naruszewicza, 141.

Biblioteka Jagiellońska, 49.

Центральний державний історичний архів України у Києві: ф. 22, оп. 1, спр. 49.

Центральний державний історичний архів України у Львові: ф. 9, оп. 1, спр. 397.

Źródła drukowane

Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza, wyd. A.Z. Helcel, Kraków 1864.

Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII), oprac. A. Sajkowski, red. W. Czapliński, Wrocław 1961.

⁴³ *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów...*, s. 230.

⁴⁴ Przywilej Władysława IV nadający prawem lennym Jeremiu Wiśniowieckiemu i jego potomkom dobra Chortycy w województwie kijowskim, Warszawa, bdm 1648 r., AGAD, Metryka Koronna, 189, k. 767–769.

⁴⁵ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. III, s. 55.

Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. II–III, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.

Opracowania

- Czamańska I., *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007.
- Czapliński W., *Glosa do Trylogii*, Białystok 1999.
- Czapliński W., *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1972.
- Czermak W., *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Kraków 1895.
- Drozdowski M.R., *Jeremi Wiśniowiecki wobec kozaczyzny [w:] Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 703–716.
- Horn M., *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. VII, cz. 1, s. 3–71.
- Кшонстек Т., *Керівники та командири у битві під Берестечком [w:] Берестечко 1651 в історії Польщі і України*, ред. Т. Кшонстек, Луцьк-Прушків 2013, s. 95–135.
- Kubala L., *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1924.
- Мельник Л., *Князь Ярема Вишневецький*, „Київська Старовина” 1994, № 2, s. 103–112.
- Nagielski M., *Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648)*, „Przegląd Wschodni” 1991, t. I, s. 791–816.
- Romański R., *Księżę Jeremi Wiśniowiecki*, Warszawa 2009.
- Рудницький Ю., *Ієремія Вишневецький. Спроба реабілітації. (Есеїстична розвідка)*, Львів 2008.
- Szajnocha K., *Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648*, t. I, Lwów 1865.
- Tomkiewicz W., *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Warszawa 1933.
- Wasilewski T., *Działalność polityczna i wojskowa Jeremiego Wiśniowieckiego [w:] Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, red. M. Nagielski, Warszawa 2000, s. 69–84.
- Widacki J., *Książę Jarema*, Katowice 1984.
- Wisner H., *Litwa i plany wojny tureckiej Władysława IV. Rok 1646*, „Kwartalnik Historyczny” 1978, R. LXXXV, s. 255–268.